

O. ALEKSANDER K. SITNIK OFM* – KRAKÓW

**„TEN KNOBLOCH, TEN CZOSNEK, CZUJEMY GO W NOSIE”.
BERNARDYNI POLSCY A REFORMACJA W XVI WIEKU**

**‘THIS KNOBLOCH, THIS GARLIC, WE SMELL IT WITH OUR NOSES’.
POLISH BERNARDINES AND REFORMATION IN THE 16TH CENTURY**

Abstract

Polish Bernardines of 16th century were perceived, also by Protestants, as determined defenders of the faith and Catholic Church. They took up this duty quite early, starting from the 1520s. They did it by means of proven methods such as preaching, confession, liturgy, religious songs, holding offices of fund-collectors and courtly chaplains, and organising religious brotherhoods near monasteries. Owing to solid theological education and living a moral life on a proper level, there are only three Bernardines known by their names who moved to the Protestant camp. Only one monastery in Wschowa was lost in favour of Protestants. On the other hand, Bernardines took over Prussian monasteries in Lubawa, Barczewo, Nowe, Gdańsk and Toruń after the Saxon monastic St. John the Baptist's province fell at the time of reformation. It is thanks to provincial ministers that Bernardine monasteries were protected from reformation.

Key words: Protestants; Bernardines; preachers; apostates; Wschowa

Translated by Józef Kufel

W 1514 roku papież Leon X ogłosił odpust dla całego świata chrześcijańskiego pod zwykłymi warunkami, czyli przystąpienie do spowiedzi i Komunii św. oraz złożenie ofiary pieniężnej na budowę bazyliki św. Piotra w Rzymie. Komisarzem

* Aleksander K. Sitnik OFM – dr hab. nauk humanistycznych w zakresie historii Kościoła, Archiwum Klasztoru OO. Bernardynów w Krakowie
e-mail: krzysztofsitnik3@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5601-0492>

papieskim w sprawach tego odpustu na terenie Niemiec został 22-letni książę, abp Albrecht Hohenzollern. Kumulował on arcybiskupstwo mogunckie, magdeburskie i biskupstwo halbersztadzkie. Zgodnie z umową połowa z dochodów odpustowych miała być odesłana do Rzymu, druga połowa należała do arcybiskupa. Zakładał on, że dochody z tytułu odpustów powinny wynieść około 51 300 dukatów. Zaciągnął zatem dług w banku Fuggerów w wysokości 29 000 reńskich guldenów. W ślad za kaznodziejami odpustowymi szli zatem przedstawiciele tegoż banku. Taki sposób głoszenia odpustu zaaprobował papież Leon X bullą *Sacrosanctis Salvatoris* z 31 marca 1515 roku. Była to niewątpliwie symonia. Wśród wielu kaznodziejów w magdeburskiej prowincji znalazł się dominikanin Johann Tetzel. Głosił on, że dla uzyskania odpustu za zmarłych nie jest konieczna spowiedź i Komunia św., czyli stan łaski uświęcającej, ale wystarczy złożyć ofiarę pieniężną. Przeciwno takiej nauce, niemającej żadnych podstaw teologicznych, wystąpił augustianin Marcin Luter. Ogłosił on 31 października 1517 roku w Wittemberdze przeciwko J. Tetzelowi 95 tez zatytułowanych *Dominus et magister noster*. Miały one stanowić podstawę do dyskusji dla teologów na temat doktryny katolickiej o odpustach. Szybko rozpowszechniły się w Niemczech w wersji drukowanej z uwagi na swój polemiczno-ludowy charakter. Nawiązywały bowiem do zagadnień szeroko dyskutowanych publicznie. W 1517 roku arcybiskup magdeburski Albrecht przesłał tezy M. Lutra do Rzymu, a kapituła magdeburskiej polecił otwarcie procesu kościelnego przeciw nowej doktrynie. Papież Leon X, zajęty polityką rodzinną Medicich oraz tureckim zagrożeniem dla Europy, początkowo zlekceważył sprawę niemieckiego mnicha i przekazał ją generałowi augustianów Gabrielowi della Volcie. W 1518 roku kapituła zakonna niemieckich augustianów w Heidelbergu opowiedziała się za M. Lutrem, w przeciwieństwie do kapituły generalnej dominikanów we Frankfurcie nad Odrą. W tym samym roku legat papieski w Niemczech kard. Tomasz Kajetan (Tommaso de Vio) wezwał niemieckiego reformatora na sejm do Augsburga. Gdy jednak Luter zorientował się, że żąda się od niego bezwzględnego podporządkowania się papieżowi, odwołał się do zasady koncyliaryzmu. W 1520 roku opublikował on trzy podstawowe pisma polemiczne, w których sformułował swoje poglądy zarówno religijne, jak i społeczno-polityczne. W rozprawie *An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung* (Do szlachty chrześcijańskiej Narodu Niemieckiego o naprawie chrześcijańskiego stanu) wzywał władców do wzięcia reformy Kościoła w swoje ręce, przyznając im tym samym prymat nad władzą kościelną. Żądał reformy klasztorów i zniesienia celibatu. W pracy opublikowanej w języku łacińskim *De captivitate babilonica Ecclesiae preludeum* (O niewoli babilońskiej Kościoła) wystąpił zdecydowanie przeciw papieżowi i duchowieństwu, odrzucił sakramenty jako wymysł ludzki, poprzez który kler zniewala wiernych. Wreszcie w piśmie wydanym w języku niemieckim i łacińskim *Von der Freiheit eines Christenmenschen/Tractatus de libertate christiana* (O wolności chrześcijanina/Traktat o wolności chrześcijańskiej) głosił konieczność podporządkowania się władzy świeckiej w każdej dziedzinie poza duchową. Ostateczną decyzję w sprawie M. Lutra podjął papież Leon X. Ogłoszoną 15 czerwca 1520 roku, bullą *Exurge Domine* potępił 41 zdań zaczerpniętych

z jego pism, zaś 3 stycznia 1521 roku bullą *Decet Romanum Pontificem* wyłączył go z Kościoła katolickiego¹. Rozłam stał się zatem faktem.

Z biegiem czasu „nowinki wittenberskie” dotarły do Polski, która będąc w zachodnim kręgu kultury i chrześcijaństwa, partycypowała w jego osiągnięciach i kryzysach. Tendencje te nie podzieliły jednak na dłużej religijnie narodu ani nie doprowadziły do wojen domowych. Cechą charakterystyczną protestantyzacji Polski była jej stosunkowo duża różnorodność pod względem wyznaniowym. Reformację w kraju ks. prof. Bolesław Kumor podzielił na trzy okresy. W pierwszym, obejmującym lata 1520-1535, wystąpienia reformatorów należą do rzadkości, a ich zwolennikami okazują się głównie mieszczanie niemieckiego pochodzenia. Reformację tę zwalczał król edyktami, a prymas Jan Łaski synodami reformistycznymi. Okres drugi to lata 1535-1563. Po śmierci króla Zygmunta I Starego w 1548 roku szlachta i możnowładztwo zaczynają jawnie przechodzić do obozu reformacyjnego. Ich dążenia ekonomiczne i polityczne ściśle łączą się z nową religią. Należy dodać do tego coraz mocniejsze wpływy kalwinizmu, a także rosnącą liczbę braci czeskich. Protestantyzm ulega rozbiciu i pojawia się idea Kościoła narodowego. W okresie trzecim, przypadającym na lata 1563-1572, obóz protestancki próbuje dążyć do zjednoczenia religijnego i zdobycia statusu prawnego. W tej fazie powoli dochodzi do głosu obóz kontreformacyjny pod wodzą nuncjuszów papieskich, zwłaszcza kard. Giovanniego Francesca Commendonego i kard. Stanisława Hozjusza².

Zakon Braci Mniejszych w czasie wystąpienia M. Lutra również przeżywał decydujące chwile. Rok 1517 stał się cezurą w jego dziejach. Do tego bowiem czasu obie gałęzie franciszkanów konwentualnych i obserwantów tworzyły jeden zakon pod przywództwem wspólnego generała. W 1517 roku papież Leon X zwołał konwentualnych i obserwantów na nadzwyczajną kapitułę zakonną do Rzymu w celu osiągnięcia jedności w zakonie. Konwentualni odmówili jednak przyjęcia reformy oraz generała wywodzącego się z obserwantów. Konsekwencją takiej postawy było ogłoszenie przez papieża 29 maja 1517 roku bulli *Ite et vos in vineam meam*, na mocy której obserwanci zostali uznani za główny trzon zakonu. Tylko obserwanci, amadeici, koletanie i klareni tworzyli odtąd Zakon Braci Mniejszych (Ordo Fratrum Minorum lub Ordo Fratrum Minorum Regularis Observantiae). Na mocy bulli obserwanci wikariusze prowincjalni zostali ministrami (prowincjałami)³.

¹ R. Decot, *Mała historia reformacji w Niemczech*, Kraków 2007, s. 26-39; Z. Wójcik, *Historia powszechna XVI-XVII wieku*, Warszawa 1999, s. 180-183; Z. Zieliński, *Niemcy. Zarys dziejów*, Katowice 1998, s. 62-63.

² B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. 5. *Czasy nowożytne. Rozłam w chrześcijaństwie zachodnim*, Lublin 2002, s. 131; W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej*, t. 1. *1506-1648*, Warszawa 1999, s. 109-110, 129-130, 156-157.

³ *Dokumenty papieskie dotyczące Reguły i ideału ubóstwa św. Franciszka z Asyżu do roku 1517*, Kalwaria Zebrzydowska 2017, s. 143-157; Jan z Komorowa, *Kronika Zakonu Braci Mniejszych Obserwantów (1209-1536)*, Kalwaria Zebrzydowska 2014, s. 323-327 (tekst bulli Leona X w tłumaczeniu na j. polski s. 379-389); H. Holzapfel, *Podręcznik historii Zakonu Braci Mniejszych*, cz. 1. *Historia Zakonu do podziału w roku 1517*, Kraków 2012, s. 140; R. Prejs, *Za Franciszkiem. Dzieje Pierwszego Zakonu Franciszkańskiego, 1209-1517*, Kraków 2011, s. 319-321; L. Iriarte, *Historia*

Tak więc ostatnim wikariuszem bernardynów w Polsce był Rafał z Proszowic⁴. Pierwszym z kolei prowincjałem został Leon z Łańcuta, wybrany na kapitule prowincjalnej w Krakowie 8 września 1517 roku⁵. W tym samym roku prowincja bernardyńska liczyła 27 klasztorów w następujących miastach: Kraków (1453), Warszawa (1454), Kobylin (1456), Kościan (1456), Wschowa (1456), Poznań (1457), Tarnów (1459), Lublin (1460), Lwów (1460), Sambor (1460), Przeworsk (1461), Kalisz (1465), Koło (1466), Warta (1467), Kowno (1468), Radom (1468), Wilno (1468), Opatów (1469), Łowicz (1470), Święta Katarzyna (1477), Tykocin (1479), Bydgoszcz (1480), Połock (1498), Skępe (1498), Budslaw (1504), Słupca (1507), Kazimierz Biskupi (1514). Bernardyni mieli zatem placówki niemal we wszystkich większych miastach Polski, a mieszczenie, zwłaszcza niemieckiego pochodzenia, często przechodzili na protestantyzm. Konwenty te zamieszkiwało około 800 zakonników⁶. Do przejścia klasztoru w Lubawie w 1580 roku bernardyni nie otrzymali żadnej nowej fundacji⁷. Chwilowy zastój w powstawaniu nowych placówek zakonnych historycy tłumaczą nasileniem ruchu reformacyjnego, podczas którego znaczna liczba magnatów, zamożnej szlachty i mieszczan, z których rekrutowali się dotąd fundatorzy klasztorów bernardyńskich, przeszła na stronę protestantyzmu⁸.

W XVI wieku bernardyni przejęli szereg pruskich klasztorów należących wcześniej do saskiej prowincji św. Jana Chrzciciela, która pod wpływem św. Jana Kapistrana w 1518 roku przeszła do obserwantów⁹. W okresie reformacji prowincja saska upadła głównie z powodu braku kandydatów do zakonu spośród zluteranizowanej niemieckiej ludności na Pomorzu. Pierwszy klasztor pruski bernardyni

franciszkanizmu, Kraków 1998, s. 96-97; K. Kantak, *Bernardyni polscy, 1453-1572*, t. 1, Lwów 1933, s. 57; tenże, *Franciszkanie polscy*, t. 1. 1237-1517, Kraków 1937, s. 10.

⁴ Rafał z Proszowic urodził się ok. 1453 roku w Proszowicach. W latach 1467-1472 studiował w Akademii Krakowskiej, gdzie uzyskał tytuł bakałarza sztuk wyzwolonych. Następnie wstąpił do Zakonu Braci Mniejszych (bernardynów) w Krakowie. Sprawował urząd wikariusza wikarii polskiej w latach 1506-1509, 1514-1517, a następnie prowincjała w latach 1526-1529 i 1532-1534. Zmarł w opinii świętości 26 stycznia 1534 roku w Warcie; K. Grudziński, *Rafał z Proszowic*, w: *Hagiografia polska. Słownik bio-bibliograficzny*, t. 2, red. R. Gustaw, Poznań-Warszawa-Lublin 1972, s. 261-270.

⁵ Jan z Komorowa, *Kronika Zakonu Braci Mniejszych*, s. 339; N. Golichowski, *Upominek dla czcigodnej zakonnej Braci OO. Bernardynów w Galicyi i W. Ks. Krakowskiem*, cz. 1. *Szereg prowincjałów i wykaz wypadków znaczniejszych*, Lwów 1895, s. 10.

⁶ H.E. Wyczawski, *Krótką historia Zakonu Braci Mniejszych*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 619-620.

⁷ S.B. Tomczak, *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, w: *Wkład bernardynów w życie religijno-kulturalne Narodu Polskiego (wybrane aspekty)*, red. C. Gniecki, A.K. Sitnik, Kalwaria Zebrzydowska 2016, s. 42.

⁸ Wyczawski, *Krótką historia Zakonu Braci Mniejszych*, s. 622.

⁹ Genezę powstania saskiej prowincji franciszkanów do 1518 roku konwentualnych, następnie obserwantów opisał J.B. Freed, *Dzieje saskiej prowincji franciszkanów w XIII wieku*, w: *Zakony franciszkańskie w Polsce*, t. 1. *Franciszkanie w Polsce średniowiecznej*, cz. 1. *Franciszkanie na ziemiach polskich*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1983, s. 195-225.

przejęli w Lubawie (Löbau) na ziemi michałowskiej. Jego fundatorem był biskup chełmiński Mikołaj Chrapicki. W 1502 roku sprowadził on do klasztoru lubawskiego braci mniejszych z prowincji saskiej. Pod wpływem reformacji dom zakonny zaczął się wyludniać. W 1564 roku zmarł ostatni obserwant lubawski z prowincji saskiej Andrzej Laurentii. Kolejny biskup chełmiński Piotr Kostka podjął starania u nuncjusza apostolskiego w Polsce Jana Andrzeja Caligarię o ponowne zaludnienie opuszczonego klasztoru. Zgodził się go przejąć prowincjał bernardynski Mikołaj z Buska. W 1580 roku biskup przekazał fundację bernardynom¹⁰.

W 1326 roku biskup warmiński Eberhard zbudował dla franciszkanów klasztor i kościół pod wezwaniem św. Andrzeja Apostoła. W połowie XVI wieku placówka opustoszała. Zabudowania klasztorno-kościelne odrestaurował biskup warmiński Andrzej Batory. Z jego sugestii przebywający w Polsce legat papieski Henryk Gaetano zaproponował przejęcie placówki bernardynom, na co wyraził zgodę prowincjał Benedykt Gąsiorek. Pierwsi bernardyni przybyli do Barczewa w 1598 roku¹¹.

Pod koniec XIII wieku, za panowania księcia pomorskiego Mestwina II, franciszkanie objęli klasztor i kościół pw. św. Franciszka z Asyżu w Nowem (Neuburg). W 1335 roku fundację wznowił wielki mistrz zakonu krzyżackiego Dietrich von Altenburg. W okresie reformacji zakonnicy wymarli, tak że po 1561 roku klasztor zupełnie opustoszał. W tej sytuacji kustosz zakonnej kustodii pruskiej Maciej von Luthe przekazał placówkę magistratowi miasta. Na mocy dekretu króla Stefana Batorego z 27 lutego 1581 roku protestanci zwrócili katolikom kościoły – parafialne i klasztorne. Z kolei 12 listopada 1595 roku król Zygmunt III Waza wystawił dyplom, na mocy którego protestanci oddali uposażenie klasztoru, a bernardyni otrzymali zgodę na przejęcie placówki. Kasztelan chełmiński Jerzy Konopacki, zabiegający o sprowadzenie bernardynów do Nowego, doprowadził w 1603 roku do przeniesienia własności klasztoru nowskiego przez papieża Klemensa VIII z saskiej prowincji na wielkopolską prowincję bernardynów. Czternastu bernardynów przybyło do Nowego 26 czerwca 1604 roku¹².

Klasztor i kościół pw. Świętej Trójcy w Gdańsku (Dantiscum, Gedania) ufundował dla franciszkanów w 1431 roku wielki mistrz zakonu krzyżackiego Paweł von Russdorf. W 1555 roku kustosz zakonnej kustodii pruskiej Jan Rolaw przekazał gdański klasztor luteranickiemu już wtedy magistratowi miasta. W opuszczonych przez zakonników obiektach luteranie urządzili szkołę wyznaniową. Bernardyni po objęciu pruskich domów zakonnych w Lubawie, Barczewie i Nowem podjęli starania, przy akceptacji biskupów włocławskich, o rewindykację klasztoru w Gdańsku. Prowadzone w 1652 roku rozmowy Ludwika ze Zbąszynia – delegata prowincjała zakonnej prowincji wielkopolskiej Antoniego Grabowskiego – z przedstawicielami magistratu miasta nie przyniosły oczekiwanych rezultatów. Magistrat stał uparcie na stanowisku zagwarantowanej miastu przez królów polskich wolności religijnej

¹⁰ J. Krawiec, *Lubawa*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 184-185.

¹¹ H.E. Wyczawski, *Barczewo*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 19.

¹² Tenże, *Nowe*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 233-234; K. Kościński, *Franciszkanie i Bernardyni w Nowem nad Wisłą. Przyczynek do historii południowego Pomorza*, Poznań 1906, s. 4-7.

i nienaruszania jego stanu posiadania. W tej sytuacji król Jan Kazimierz zasugerował zakonnikom osiedlenie się w Gdańsku przy jakiejś kaplicy, a dopiero później staranie się o zwrot klasztoru i kościoła. Prowincjał Franciszek wysłał tam zatem z Warszawy w 1673 roku trzech zakonników, którzy założyli w mieście rezydencję. Owocem ich pracy duszpasterskiej było nawrócenie 230 protestantów, w tym dwóch pastorów. Zaniepokojony tym magistrat od 1674 roku prowadził skuteczne starania u władz państwowych i kościelnych o wydalenie bernardynów z Gdańska¹³.

Do fundacji klasztoru i kościoła pw. Najświętszej Marii Panny w Toruniu na rzecz franciszkanów doprowadził wielki mistrz zakonu krzyżackiego Poppo von Osterna (1244-1246). Na skutek panującej w mieście zarazy zakonnicy wymarli i w 1547 roku mieszkał w klasztorze tylko jeden franciszkanin, Bartłomiej (zm. 1559), którego bezskutecznie próbował usunąć z niego protestant, burgrabia toruński Jan Stromband. Po śmierci Bartłomieja biskup chełmiński Jan Lubodziecki przekazał placówkę pod zarząd księdza diecezjalnego, ale luteranie mu jej nie oddali. W kościele zaczęli odprawiać swoje nabożeństwa, a w klasztorze urządzili gimnazjum¹⁴.

Delegaci prowincji bernardyńskiej na kapitułę generalną w 1600 roku do Rzymu, kustosz kustoszów Hieronim Przybiński i komisarz prowincji Paweł z Łęczycy (Fr[ater] Paulus Lenczicius commissarius provincialis ministri provinciae Poloniae), zabiegali u generała zakonu Franciszka a Sosy o rewindykację klasztoru w Toruniu¹⁵. Wystosowali oni list przedstawiający krytyczny stan, w jakim znajdowały się wówczas zniszczone i ograbione klasztory kustodii pruskiej podlegające prowincji saskiej św. Jana Chrzciciela. Napisali w nim również, że podobny los spotkał klasztor toruński zagarnięty przez luteranów, którzy świątynię zajęli na swoje nabożeństwa, a w domu zakonnym urządzili gimnazjum dla chłopców. Następnie w siedmiu zwięzłych punktach umotywowali swą prośbę o zwrot klasztoru. Konieczność przejścia konwentu w Toruniu uzasadniali m.in. tym, że nigdy nie należał on do innej rodziny zakonnej niż Zakon Braci Mniejszych regularnej obserwacji. Podczas reformacji prowincja saska, w której znajdował się klasztor, została zlikwidowana, co spowodowało brak powołań i tym samym jego upadek. Na przejście konwentu przez bernardynów wyrazili zgodę zarówno król polski, szlachta, jak i katolicka część toruńskich mieszczan, przewidując, że gdy zakonnicy obejmą kościół i klasztor, zostaną zlikwidowane heretyckie nabożeństwa oraz luterzańskie kolegium. W zakończeniu listu autorzy stwierdzili, że przejście konwentu toruńskiego byłoby działaniem zarówno dla chwały Bożej, jak i dla pożytku chrześcijan, a także okazją do odebrania „z bezbożnych rąk” kościoła i przywrócenia świątyni dawnego splendoru. List został podpisany przez H. Przybińskiego i Pawła z Łęczycy¹⁶.

¹³ H.E. Wyczawski, *Gdańsk*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 65-66.

¹⁴ Tenże, *Toruń*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 381.

¹⁵ A.K. Sitnik, *Paweł z Łęczycy, bernardyn (1572-1642)*, „*Studia Franciszkańskie*”, 12 (2002) s. 540.

¹⁶ Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie (dalej: APBK), rkps W-37, Akta różne Prowincji Wielkopolskiej Zakonu Braci Mniejszych bernardynów, XVI-XVIII w., k. 264-264v.

W 1603 roku dzięki staraniom kasztelana chełmińskiego J. Konopackiego u papieża Klemensa VIII zostały scedowane na bernardynów prawa własności klasztoru toruńskiego, co potwierdził król Zygmunt III Waza. Magistrat miasta nie chciał jednak oddać zajętych obiektów zakonnikom. Wystarał się nawet o memoriał, ułożony przez Jana Mucka von Muckendorffa, w którym udowadniał prawa protestantów do wszystkich kościołów. Bernardyni jednak nie zaprzestali starań o rewindykację klasztoru. Dopiero w 1724 roku, w czasie procesu przeciw uczestnikom tumultu i radzie miejskiej, zapadł wyrok wykonania decyzji papieskich i królewskich w sprawie zwrotu klasztoru i kościoła bernardynom. Zakonnicy przybyli do Torunia dwa dni po ogłoszeniu wyroku, 7 grudnia 1724 roku¹⁷.

W ten sposób klasztory kustodii pruskiej należące do zakonnej prowincji saskiej w okresie reformacji weszły w granice wielkopolskiej prowincji bernardynów.

W 1520 roku nowo utworzoną prowincję bernardyńską wizytował generał zakonu Franciszek Lichetto. Wziął udział w kapitule prowincjalnej w dniach 21-25 sierpnia 1520 roku w Krakowie. Wyraził na niej najwyższe uznanie dla nowej prowincji i przestrzegał zakonników przed nowinkami religijnymi¹⁸. Była to jedyna wizyta generała zakonu w Polsce w okresie staropolskim. Przyczyniła się ona niewątpliwie do umocnienia bernardynów w czasie pełnej samodzielności i reformacji.

Trzeba przyznać, że bernardyni, począwszy od stworzenia ich pierwszej wspólnoty w Krakowie przez św. Jana Kapistrana w 1453 roku, dbali o wysoki poziom intelektualny zakonników. Kształcili się oni w większych klasztorach, w których funkcjonowały studia filozofii i teologii. Lektorami byli bernardyni z tytułem bakałarza i mistrzowie Akademii Krakowskiej. Bernardyni osiągnęli zatem wyższy poziom wykształcenia aniżeli księża diecezjalni. Z biegiem czasu napływ kandydatów do zakonu ze środowiska akademickiego niemal zanikł, podobnie jak innych nowicjuszy. Z kolei podejmowanie studiów na zagranicznych uczelniach w okresie reformacji było mało bezpieczne. Z tych też powodów ogólny poziom wykształcenia bernardynów pod koniec XVI wieku znacznie się obniżył¹⁹. Wskazywał na ten problem nuncjusz apostolski J.A. Caligari, zdając relację z Polski do Rzymu. Niemniej podkreślił on wysoki poziom moralny życia zakonników²⁰. Podobną opinię o bernardynach wydała Krakowska Kapituła Katedralna w *Instrukcji* z 1551 roku, nie szczędząc zarazem krytycznych uwag na temat stanu moralnego episkopatu, kanoników krakowskich i zakonników²¹. W okresie reformacji z szeregu bernar-

¹⁷ Wyczawski, *Toruń*, s. 381-382.

¹⁸ *Relatio de ministro generali Francisco Licheto capitulum provinciale Cracoviae celebrante 21-25 Augusti 1520*, oprac. M. Bihl, „Archivum Franciscanum Historicum”, 27 (1934) s. 466-530.

¹⁹ W.F. Murawiec, *Reforma potrydencka Zakonu Braci Mniejszych w Polsce (w. XVI-XVIII)*, Kalwaria Zebrzydowska 1990, s. 34; Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 1, s. 206-207.

²⁰ J.A. Caligarii nuntii apostolici in Polonia epistolae et acta (1578-1581), w: *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 4, red. L. Boratyński, Cracoviae 1915, s. 206-207, nr 114, s. 211, nr 115.

²¹ *Instructio nuntiis Capituli Cracoviensis ad Synodum a. 1551 data*, w: *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1500 usque ad annum 1795*, t. 1. Andreae de Viencborco Zebrzydowski, *episcopi Vladislaviensis et Cracoviensis epistolarum libros a. 1546-1553 continens*, red. W. Wisłocki, Cracoviae 1878, s. 485, nr 846.

dynów pochodził sługa Boży Rafał z Proszowic, zmarły w klasztorze w Warcie w 1534 roku. Zadowalający stan intelektualno-moralny zakonników pozytywnie wpłynął na fakt, że prowincja bernardyńska pod względem personalnym poniosła niewielkie straty na skutek reformacji.

Podobne tendencje utrzymywały się zresztą w całym Zakonie Braci Mniejszych. Obserwanci, podobnie jak M. Luter, również krytykowali udzielanie odpustów za pieniądze na budowę bazyliki św. Piotra w Rzymie, czego przykładem było wystąpienie pod koniec XV wieku profesora uniwersytetu w Lipsku Jana z Breitenbach. W konsekwencji generał zakonu Franciszek Quiñones uzyskał od papieża Klementa VII w 1525 roku dyspensę dla zakonników od głoszenia kazań odpustowych połączonych ze składkami pieniężnymi. Minister generalny F. Quiñones odnosił się do sporów luterzańskich podobnie jak współcześni mu katolicy, którzy przyjmowali je jako początek długo oczekiwanej reformy Kościoła katolickiego. Niemiecki obserwant, spowiednik cesarza Karola V Jan Glapion sądził, że M. Luter może wnieść dobre owoce do Kościoła katolickiego, jeżeli tylko odwoła pewne artykuły ze swoich pism. Niemniej obserwanci z klasztoru w Jüterbogu koło Wittenbergii, których gwardianem był Bernard Dappen, mający bezpośredni kontakt z nowym ruchem, już na wiosnę 1519 roku zdecydowanie wystąpili przeciw tezm M. Lutra. Okazało się bowiem, że protestantom nie chodzi o reformę Kościoła katolickiego, ale o całkowite oderwanie się od Stolicy Apostolskiej. W 1520 roku generał zakonu F. Lichetto przybył do Niemiec, aby zreformować prowincję św. Jana Chrzyciela, dotychczas konwentualną, która w 1518 roku przeszła do obserwantów. Już wtedy polecił zakonnikom palić pisma M. Lutra i w każdym klasztorze ustanowić kaznodziejów do zwalczania tej herezji. Kapituła generalna zakonu, która odbyła się w Capri w 1521 roku, nakazała obserwantom podjąć modlitwy o zachowanie wiary katolickiej, a także przeciwstawiać się herezji luterńskiej poprzez słowo Boże i głoszenie nieskażonej nauki teologicznej, posuwając się nawet do męczeństwa. Z polecenia tejże kapituły obserwanci saksońscy pod przewodnictwem Andrzeja Gronego udali się w bezskutecznej misji do elektora saskiego, aby odrzucił naukę M. Lutra. Obserwanci w Niemczech bronili zatem wiary katolickiej przykładem życia, kazaniem i pismami. Wielu apostatów, jak chociażby Franciszek Hanisch, Konrad Pellikan czy Eberlin z Günzburga, wystawiało pozytywne opinie obserwantom niemieckim i przestrzegało przed nimi protestantów. Także papież Paweł III w 1537 roku stwierdził, że obserwanci poprzez przykładne życie i kazania nawrócili na wiarę katolicką wielu wiarołomców. Oczywiście nie wszyscy. Według Heriberta Holzapfela znanych jest około 20 zakonników w krajach niemieckojęzycznych, którzy w ciągu 60 lat XVI wieku przeszli na protestantyzm. Prawdopodobnie było ich więcej. Niemniej stanowią oni znikomy procent wobec 2000 obserwantów żyjących w prowincjach niemieckich, saksońskich i kolońskich. Żaden z obserwantkich klasztorów nie rozwiązał się, by przejść do obozu protestanckiego. W 1520 roku w Lipsku cały klasztor obserwantki z Augustynem z Alfeld (zm. 1532) na czele wystąpił w obronie wiary katolickiej. W 1539 roku książę Saksonii Jan Fryderyk oddał miasto luteranom. Wówczas obserwanci z gwardianem klasztoru Kasprem Sagerem na czele stawili tak duży opór, że książę wydał im zakaz chodzenia po domach i namawiania mieszczan do wytrwania w wierze katolickiej. W 1543 roku

zostali wypędzeni z miasta. Podobny los spotkał obserwantów m.in. z Zwickau w 1525 roku, z Brunszwiku w 1528 roku, z Weimaru w 1532 roku, z Magdeburga w 1542 roku, z Halle w 1546 roku. W Legnicy działał Antoni z Wrocławia. Dopiero po jego wypędzeniu z miasta wraz ze współbraćmi w 1524 roku protestantyzm mógł się rozwinąć. W diecezji wrocławskiej sławny był jako „pogromca heretyków” Euzebiusz z Neumarkt (zm. 1531 w Głogowie). Z powodu szerzenia negatywnych opinii o klasztorach przez protestantów zakonnicy stracili podstawy utrzymania, a także napływ nowych kandydatów do zakonu. Wielu zostało wręcz wyrzuconych ze swoich siedzib. W konsekwencji obserwanci musieli opuścić ok. 300 klasztorów w Niemczech i Austrii. W latach 1520-1620 zaś 500 zakonników przełało krew w obronie wiary katolickiej. Podobnie we Francji hugenoci spalili ok. 100 klasztorów, a w latach 1560-1580 znanych z imienia i nazwiska 200 obserwantów poniosło śmierć męczeńską. W Niderlandach przełało krew za wiarę ponad 80 zakonników. Najbardziej znani to Mikołaj Pik i towarzysze. W 1572 roku pozostawili w Gorkum i Brielle heroiczny przykład stałości i cierpliwości. W Anglii król Henryk VIII uwięził w 1533 roku prowincjała obserwantów i spowiednika królowej Katarzyny Aragońskiej Jana Foresta. Pomimo to obserwanci nie dali się zastraszyć. William Peto, gwardian z Greenwich, jako jeden z pierwszych wystąpił przeciwko poczynaniom króla. W 1534 roku obserwanci zostali wypędzeni ze swoich klasztorów, a ok. 200 uwięziono w Londynie. W Szkocji ok. 140 zakonników zostało skazanych na wygnanie²².

W tolerancyjnej pod względem religijnym Polsce sytuacja obserwantów nie była tak tragiczna, jak chociażby w Niemczech czy Anglii. Bernardyni utracili tylko jeden klasztor we Wschowie (Fraustadt) koło Leszna. Powstał on z fundacji mieszczan w 1455 roku. Magistrat ofiarował bernardynom teren pod budowę kościoła i klasztoru poza murami miasta. W tym samym roku kapituła prowincjalna w Ołomuńcu zaakceptowała nową fundację, a w roku następnym przyjął ją wikariusz austriacko-czesko-polski Gabriel z Werony. W 1462 roku bernardyni wybudowali z ofiar mieszczan i okolicznej szlachty klasztor i kościół z muru pruskiego. Świątyni nadali wezwanie św. Franciszka z Asyżu i św. Bernardyna ze Sieny²³.

²² Iriarte, *Historia franciszkanizmu*, s. 315-320; H. Holzapfel, *Podręcznik historii Zakonu Braci Mniejszych*, cz. 2. *Historia Zakonu od 1517 do 1909 roku*, Kraków 2012, s. 381-400.

²³ *Kronika wschowskich bernardynów*, red. A. Pańczak, Wschowa 2019, s. 23; K. Lutowski, *Bernardyński kościół pw. św. Józefa Oblubieńca we Wschowie*, w: *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa-Lesno 2009, s. 371; J. Pawłowska, *Rafał Gurowski – dobrodziej wschowskich bernardynów*, w: *Rafał hrabia Gurowski. Szkice do XVIII-wiecznego portretu szlacheckiego*, red. K. Lutowski, M. Małkus, Wschowa 2007, s. 27; S.B. Tomczak, *Wschowa*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 442; APBK, rkps W-27, *Annalium Polono-Seraphicorum tomus IV. continens trium conventuum, videlicet Posnaniensis, Thorunensis ac Vschovensis foundationes, progressus et res memorabiles. Archivum conventus Vschovensis seu Fraustadiensis. Introductio FF. Minorum Observantium ad civitatem Vschovenssem (...) opera P.F. Joannis Kamieński anno 1722, 1453-1730*, k. 362; rkps W-33, *Topographica ac chronologica conventuum Majoris Poloniae descriptio (...) opere et studio (...) Patris Augustini Ciepliński, XV-XVIII w.*, s. 234.

W połowie XVI wieku nastąpiła protestantyzacja Wschowy, zamieszkałej głównie przez ludność niemieckojęzyczną. Protestantyzm przyjął starosta miasta Maciej Górski. W 1552 roku, po śmierci proboszcza Michała Tschepego, przekazał on kościół parafialny swoim współwyznawcom. Sprowadził wówczas predykanta Jana Weisshaupta, który w 1554 roku opuścił Wschowę z powodu „złośliwych mnichów”. Jego miejsce zajął Andrzej Knobloch, o którym gwardian klasztoru bernardynów Jan miał się wyrazić: „Ten Knobloch, ten czosnek, czujemy go w nosie”. Kolejny wschowski gwardian i kaznodzieja Fabian Orzeszkowski (1556-1558) w kazaniach polemicznych wystąpił przeciwko predykanom protestanckim, zwłaszcza działającemu energicznie we Wschowie A. Knoblochowi, którego oskarżył o sprzedanie lubelskim Żydom kilku hostii w zamian za futro. Wygłosił na ten temat kazanie w drugi dzień Wielkanocy 1558 roku, nazywając A. Knoblocha „gorszyicielem dusz pobożnych”. W konsekwencji 1 września tego samego roku klasztor i kościół bernardynów zostały spalone. Prawdopodobnie pod zabudowania podłożył ogień Piotr Henszten, dawny sługa klasztoru, przekupiony przez protestantów 4 markami polskimi. Tłum ludzi otaczający palące się zabudowania klasztorne uniemożliwił nielicznym chętnym podjęcie akcji ratunkowej. Bernardyni zamieszkali w budynkach gospodarczych. Po upływie trzech tygodni po raz drugi doszło w niewyjaśnionych okolicznościach do podpalenia ocalałych po pierwszym pożarze zabudowań, które ogień strawił teraz całkowicie. Katolicy zarzucali podpalenie protestantowi, niejakiemu Walentemu, ale nie udało im się tego udowodnić. Zakonników pozbawionych dachu nad głową zmuszono tym samym w 1558 roku do opuszczenia miasta. Część z nich udała się do klasztoru w Kościanie, pozostali do Poznania²⁴.

Po 71 latach nieobecności bernardyni powrócili do Wschowy. Dnia 29 sierpnia 1628 roku dzięki staraniom starosty wschowskiego Hieronima Radomickiego, nuncjusza apostolskiego Antoniego Santacrocego oraz biskupa poznańskiego Macieja Łubieńskiego król Zygmunt III Waza nakazał magistratowi miasta zwrot zakonnikom należącej niegdyś do nich ziemi oraz ruin klasztoru i kościoła. W dniu 25 czerwca następnego roku bernardyni pojawili się we Wschowie. Dzięki pozyskaniu dobrodzieja Michała Tarnowickiego zbudowali nowy klasztor i kościół

²⁴ E. Śliwiński, *Sytuacja polityczna ziemi wschowskiej w drugiej ćwierci XVII w.*, w: *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, s. 107; A.M. Wiczorkowski, „Boża Rola”. *Staromiejski Cmentarz Ewangelicki we Wschowie w latach 1609-1630*, w: *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, s. 225; A. Pańczak, *Działalność rekatalizacyjna wschowskich bernardynów*, w: *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, s. 315; J. Pawłowska, *Zabiegi Hieronima Radomickiego o powrót wschowskich bernardynów do Wschowy w świetle ich kroniki*, w: *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, s. 365; Ch. Fryc, A. Pańczak, L. Szymborski, *Wczoraj i dziś franciszkanów we Wschowie. Historia, przewodnik, liturgiczna posługa w kościele klasztoru*, Wschowa 2000, s. 8; H.E. Wyczawski, *Orzeszkowski (Nucius) Fabian (1495-1575)*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, red. H.E. Wyczawski, Warszawa 1981, s. 359; Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 1, s. 248-249; *Kronika klasztoru Braci Mniejszych Obserwantów, czyli Bernardynów we Wschowie, 1455-1808*, Wschowa 1971 [mps w Bibliotece Klasztoru OO. Franciszkanów we Wschowie], s. 7, 9; APBK, rkps W-27, *Annalium Polono-Seraphicorum tomus IV*, k. 366-368; rkps W-33, *Topographica ac chronologica conventuum Majoris Poloniae descriptio*, s. 235-236.

pw. św. Józefa. Świątynię konsekrował w 1652 roku bernardyn, biskup sufragan poznański Maciej Kurski (1660-1681). Bernardyni po powrocie do Wschowy, oprócz zwyczajnej pracy duszpasterskiej, podjęli działalność konwersyjną. W latach 1716-1793 dokonali 102 nawróceń na wiarę katolicką²⁵.

Akty wrogiej postawy protestantów względem bernardynów przytoczył kontynuator kroniki Jana z Komorowa, Innocenty z Czarniejeewa. Kiedy w 1545 roku spalił się klasztor w Bydgoszczy, „luterskiej nauki zwolennicy radowali się, a katolicy wraz z braćmi smucili niemało”, jak zapisał kronikarz. Podobna sytuacja zaistniała, kiedy w 1556 roku pożar strawił Stradom i Kazimierz w Krakowie. Wówczas „Luteranie bardzo się gniewali”, że klasztor bernardynów ocalał. W roku 1567 w Kaliszu zapłacili klerykowi, aby podpalił klasztorną infirmerię²⁶.

Poza utraconym klasztorem we Wschowie tylko o trzech bernardynach wiadomo, że porzucili zakon i przeszli do protestantów. W porównaniu z apostazjami w innych zakonach liczba ta stanowi znikomy procent. Według Innocentego z Czarniejeewa najwcześniej wśród odstępców znalazł się kaznodzieja z Warty o imieniu Zachariasz. W 1562 roku przeszedł do pikardów, czyli – jak tłumaczy ks. Kamil Kantak – do braci czeskich²⁷.

Kaznodzieja z Kościana Daniel Ostrowski przed 1566 rokiem napisał dziełko polemiczne o Mszy św. pod tytułem *Odpowiedź (...) na list przeciw ofierze świętej Nowego Testamentu, którą Kościół apostolski Mszą zowie, do niego pisany, w której też jest wywód tej ofiary najświętszej położony*. Rozprawka, oparta na Piśmie Świętym i dziełach ojców Kościoła, stanowiła wynik polemiki z protestantem, niejakim Bojanowskim (zm. 1566), i była bardzo ceniona pod względem teologicznym przez prałata gnieźnieńskiego, późniejszego jezuitę Stanisława Warszawickiego. Daniel Ostrowski jednak zaczął prowadzić życie niemoralne. „Słysząc – jak pisał ks. K. Kantak – że wstawszy z łóżka, szedł bez przygotowania do ołtarza”. Nawiązał również romans z kobietą. Aby zatrzymać D. Ostrowskiego w zakonie, S. Warszawicki wydał w 1566 roku jego rozprawkę drukiem u Mateusza Siebeneychera w Krakowie. Daniel Ostrowski jednak porzucił zakon, przeszedł do protestantów i ożenił się. O jego losach jako protestanta brak informacji w źródłach. Rychła śmierć przeszkodziła mu osiągnąć zapewne znaczniejsze stanowisko²⁸.

²⁵ *Kronika wschowskich bernardynów*, s. 48-50; A. Pańczak, *Działalność rekatalizacyjna wschowskich bernardynów*, w: *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, s. 318-319, 328; Pawłowska, *Zabiegi Hieronima Radomickiego o powrót wschowskich bernardynów do Wschowy w świetle ich kroniki*, s. 367-368; K. Lutowski, *Bernardyński kościół pw. św. Józefa Oblubieńca we Wschowie*, w: *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, s. 371-373; N. Golichowski, *Przed nową epoką. Materiały do historii OO. Bernardynów w Polsce*, Kraków 1899, s. 140; APBK, rkps W-27, *Annalium Polono-Seraphicorum tomus IV*, k. 378; rkps W-33, *Topographica ac chronologica conventuum Majoris Poloniae descriptio*, s. 239.

²⁶ Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 1, s. 247; Joannes de Komorowo, *Memoriale Ordinis Fratrum Minorum*, wyd. K. Liske, A. Lorkiewicz, w: *Monumenta Poloniae Historica*, t. 5, Lwów 1888, s. 370, 380, 386.

²⁷ Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 1, s. 211; Joannes de Komorowo, *Memoriale Ordinis Fratrum Minorum*, s. 385.

²⁸ H.E. Wyczawski, *Ostrowski Daniel (zm. po 1566)*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, s. 361; Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 1, s. 211-212; S. Barącz, *Pamiętnik Zakonu OO. Ber-*

Kolejnym apostatą został bernardyn Julian Poniatowski. Urodził się w 1580 roku i w młodym wieku wstąpił do Zakonu Braci Mniejszych (bernardynów). W wieku 25 lat był już kaznodzieją i lektorem filozofii w Lublinie. Prawdopodobnie został wtedy posądzony o poglądy protestanckie, skoro musiał złożyć przysięgę wierności Kościołowi katolickiemu. Cierpiał na chorobę nerwową. W 1602 roku, kiedy spłonął klasztor w Lublinie, został przeniesiony do Radomia. Prowincjał Marian Postękowski powierzył mu tam tylko funkcję kaznodziei. W styczniu 1602 roku wraz z bratem zakonnym wyruszył on na kwestę. Zatrzymał się w Kurowie u Abrahama Zbąskiego, który przyjął kalwinizm. Zabrał 50 zł i wszystkie ukwestowane rzeczy, a brata zakonnego odesłał do klasztoru. Stamtąd udał się do Gdańska. Przed końcem maja tego samego roku poślubił Zofię Pawłowską i został predykanem protestanckim. Bernardyni czynili bezskuteczne starania o powrót J. Poniatowskiego do klasztoru. Wreszcie na kapitule prowincjalnej w Radomiu pod koniec maja 1602 roku rzucono na niego klątwę podczas posępnych ceremonii, które barwnie opisał ks. K. Kantak:

Przełożony, poprzedzany dwunastu księżmi, w żałobnych ornatkach, wchodzi do kościoła. Na przedzie procesji niosą krucyfiks, owinięty kirem. Każdy uczestnik trzyma w ręku świecę. Przewodniczący (komisarz Gąsiorek czy nowy prowincjał Czerniejewski) wstępuje na ambonę i czyta tekst klątwy, jako Julian Poniatowski już raz wyrzekłszy się herezji, do niej powrócił, jako zdradził i Zakon, i Kościół, podwójne popełniwszy odstępstwo, jako zabrawszy szaty i przybory kościelne, wystawił je na zniewagę heretyków. Dlatego wyklina go z Kościoła, z społeczności wiernych wyrzuca i sądowi Boskiemu oddawa. Teraz łamią i depcą świece, uderzają we dzwony i odmawiają ów straszliwy psalm przekleństwa CVIII. Na koniec świece rzuca się w ogień. Taka uroczysta klątwa, ile możemy sądzić, jedyny wypadek tego rodzaju u Bernardynów, nie omieszkła wyrzucić wielkiego wrażenia. Opowiadano sobie, że podczas niej Poniatowski, nieobecny oczywiście, „wywiesił język poza zęby i wargi i wiszącego nie mógł schować, dopóki trwał ten uroczysty akt klątwy ku przerażeniu ministrów, co byli przy nim, świętokradzkiej żony i rodziny²⁹.

Dnia 18 kwietnia 1603 roku prokurator bernardynów radomskich Jan Dychowski oblatował w grodzie lubelskim skargę przeciw J. Poniatowskiemu, że skradł z kwesty 50 zł i rzeczy oszacowane na tyle samo złotych. Bernardyni dopiero w 1605 roku dowiedzieli się, że J. Poniatowski przebywa w Gdańsku. Po jakimś czasie kwestarz bernardyński spotkał go w Wilnie. O jego dalszych losach autorzy źródeł milczą³⁰.

Pozostali bernardyni walczyli w obronie wiary katolickiej. W Toruniu Bernardyn (Gebron) z Grebowa wygłosił kazanie w obecności legata papieskiego i króla przeciw nauce M. Lutra. Osiągnął tyle, że książki heretyckie zostały publicznie

nardynów w Polsce, Lwów 1874, s. 256-257; Joannes de Komorowo, *Memoriale Ordinis Fratrum Minorum*, s. 386.

²⁹ K. Kantak, *Bernardyni polscy, 1573-1795-1932*, t. 2, Lwów 1933, s. 240.

³⁰ Wyczawski, *Krótką historią Zakonu Braci Mniejszych*, s. 622; Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 2, s. 36, 238-240.

spalone. Jak przypuszcza ks. K. Kantak, było to pierwsze w Polsce kazanie antyprotestanckie wygłoszone z ambony w języku polskim. Niestety nie zachowało się³¹.

Cezary z Gostynia (zm. 1552 w Poznaniu) przed 1522 rokiem mieszkał we wrocławskim klasztorze, założonym przez św. Jana Kapistrana. Po wypędzeniu z miasta franciszkanów przez mieszczan w 1522 roku przeniósł się do prowincji bernardyńskiej w Polsce. Wspomnienia o wypędzeniu obserwantów z Wrocławia pod tytułem *Historia tragedialis (...) inter (...) patrem (...) Benedictum (...) Benkowycz, commissarium generalem et dominos Wratislavienses in negotio Fratrum Minorum Ordinis S. Francisci Regularis Observantiae* zadedykował ówczesnemu kustoszowi krakowskiemu Rafałowi z Proszowic³². W Krakowie Stanisław (vel Hieronim) ze Lwowa (zm. 1556 w Tarnowie), lektor teologii i kaznodzieja kościoła katedralnego, przetłumaczył Pismo Święte na język polski, aby powstrzymać wpływ Biblii luterńskiej. Przekład ten miał przekazać do korekty jezuitom Antoniemu Possewinowi³³.

Nie ma śladu, jak stwierdził historyk Hieronim Eugeniusz Wyczawski OFM, aby bernardyni w początkowej fazie reformacji bronili katolicyzmu za pomocą pism polemicznych, choć około 30 z nich zajmowało się wtedy pisarstwem różnego rodzaju. Metody tej użyli dopiero w okresie kontrreformacji. Początkowo przeciwstawiali się herezji głównie poprzez kazania. Objęli w nich dogmaty wiary, zwłaszcza atakowane przez protestantów³⁴. Wśród głównych kaznodziejów tego okresu znalazł się Marcin z Podolina (zm. 1559 w Krakowie), którego autor nekrologu nazywa „młotem na heretyków”. Głosił on kazania w centralnych klasztorach prowincji: w Krakowie, Warcie, Poznaniu, Warszawie i we Lwowie³⁵. Prowincjał Sebastian ze Lwowa (zm. 1561 w Krakowie) głosił słowo Boże we Lwowie (1525-1526, 1529-1530), w Warszawie (1528), Wilnie (przed 1530) i Krakowie (1541)³⁶. Kolejny bernardyn Jakub ze Śremu vel Jakub Obara ze Śremu (zm. 1562 w Staniątkach) po przyjęciu święceń prezbiteratu był kaznodzieją w Opatowie (1530), Kazimierzu Biskupim i Radomiu (1531), ponownie w Radomiu i Samborze (1535),

³¹ Holzapfel, *Podręcznik historii Zakonu Braci Mniejszych*, cz. 2, s. 388; Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 1, s. 212, 219; Joannes de Komorowo, *Memoriale Ordinis Fratrum Minorum*, s. 339.

³² Rękopis znajduje się w Bibliotece Jagiellońskiej, sygn. 3539. A.K. Sitnik, *Bernardyni lwowscy. Historia klasztoru i kościoła pod wezwaniem świętych Bernardyna ze Sieny i Andrzeja Apostoła we Lwowie, 1460-1785*, Kalwaria Zebrzydowska 2006, s. 255, 357; Grudziński, *Cezary z Gostynia*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, s. 80; Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 1, s. 196, 213-214, 242, 304; *Kroniki Bernardynów poznańskich*, oprac. S.B. Tomczak, J. Wiesiołowski, Poznań 2002, s. 41, 43, 55, 105, 110, 336, 396; Joannes de Komorowo, *Memoriale Ordinis Fratrum Minorum*, s. 2-3, 342, 357-358.

³³ H.E. Wyczawski, *Stanisław ze Lwowa (Leopoliensis)*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, s. 456-457; Holzapfel, *Podręcznik historii Zakonu Braci Mniejszych*, cz. 2, s. 393; Barącz, *Pamiętnik*, s. 209.

³⁴ Wyczawski, *Krótką historią Zakonu Braci Mniejszych*, s. 622.

³⁵ Sitnik, *Bernardyni lwowscy*, s. 231; Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 1, s. 219-220.

³⁶ Sitnik, *Bernardyni lwowscy*, s. 155, 255; W.F. Murawiec, *Bernardyni warszawscy. Dzieje klasztoru św. Anny w Warszawie, 1454-1864*, Kraków 1973, s. 140; C. Bogdański, *Bernardyni w Polsce*, t. 2, Kraków 1933, s. 345, 372; Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 1, s. 241-243; *Kroniki Bernardynów poznańskich*, s. 2, 41, 50-52, 55-57, 105, 396.

Opatowie (1536-1537), Radomiu (1537), Samborze (1538-1541) i Bydgoszczy. Pod koniec życia osiadł w Krakowie. Z lat 1522-1548 zachowało się jego sześć zbiorów kazań niedzielnych, pasyjnych, eucharystycznych i o świętych. Przebija z nich dobre wykształcenie teologiczne, czytanie w dziełach z zakresu filozofii starożytnej i współczesnej literatury kaznodziejskiej³⁷.

Do najwybitniejszych kaznodziejów XVI wieku należał Klemens Ramułt z Radymna (zm. 1562 w Samborze). Całe życie kapłańskie poświęcił on głoszeniu kazań w kościołach bernardyńskich: w Przeworsku (1520, 1547), Poznaniu (1527, 1533, 1541, 1549-1551), Krakowie (1529-1531), Warszawie (1542), Warcie (1543), a także w Lublinie, Tarnowie i we Lwowie. Wysoko oceniał jego pracę na ambonie współczesny mu Stanisław Orzechowski. Klemens Ramułt pozostawił osiem zbiorów kazań rękopiśmiennych. W polemice z innowiercami reprezentował stanowisko umiarkowane³⁸. Z kolei Florian z Piaseczna koło Warszawy (ok. 1536-1576, zmarł w Poznaniu) po święceniach prezbiteratu był kaznodzieją w Kole nad Wartą (1572), Bydgoszczy (1572), Tarnowie (1573) i Poznaniu. Zachowała się w rękopisie jedynie trzecia część jego kazań. Wzorem kaznodziejów, także protestanckich, zasadniczo nie poruszał w nich tez teologicznych, ale stosował metodę polemiczną. Przeciwnikom wytykał braki moralne, a Polakom zarzucał bezkrytyczne przyjmowanie wszystkiego, co nowe³⁹. Prowincjał Mikołaj z Buska (zm. 1583 w Warszawie) pracował w klasztorach w Warszawie (1570), Krakowie (1572) i Wilnie (1576). Jego zaginiony tom kazań polemicznych zawierał siedemnaście nauk. Głosił je w czasie bezkrólewia w 1572 roku w Krakowie. Ich ton był tak ostry, że biskup krakowski Franciszek Krasieński (1525-1577) zabronił mu ich głoszenia. W takiej sytuacji starał się je bezskutecznie wydać drukiem⁴⁰. O kaznodziei Pawle z Łomży (zm. 1591), po którym pozostał rękopiśmienny zbiór kazań świątecznych, autorzy źródeł przekazali jedynie wiadomości, że pracował w klasztorze w Wilnie, a zmarł w Kościanie⁴¹. Innocenty z Czerniejewa (ok. 1510-1597, zmarł w Poznaniu) duszpasterzował w Przeworsku (1537, 1539, 1543, 1552),

³⁷ W. Murawiec, *Jakub ze Śremu*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, s. 183-184; Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 1, s. 127, 147, 149, 169.

³⁸ A. Bruździński, *Bernardyni w Przeworsku w okresie staropolskim*, w: *550 lat obecności oo. Bernardynów w Przeworsku (1465-2015)*, red. M.R. Gęśla, A.K. Sitnik, Kalwaria Zebrzydowska 2015, s. 74; K. Panuś, *Zarys historii kaznodziejstwa w Kościele katolickim*, cz. 2. *Kaznodziejstwo w Polsce od średniowiecza do baroku*, Kraków 2001, s. 328; Murawiec, *Bernardyni warszawscy*, s. 141; H.E. Wyczawski, *Ramułt Klemens (Klemens z Radymna) h. własnego*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, s. 407; Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 1, s. 221-234.

³⁹ A.K. Sitnik, *Piśmiennictwo bernardyńskie XV-XXI wieku*, w: *Wkład bernardynów w życie religijno-kulturalne narodu polskiego (wybrane aspekty)*, s. 270; tenże, *Catalogus Patrum ac Fratrum mortuorum in loco Posnaniensi quiescentium, 1466-1838*, „*Studia Franciszkańskie*”, 21 (2011) s. 426; W. Murawiec, *Florian z Piaseczna*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, s. 128; *Kroniki Bernardynów poznańskich*, s. 338.

⁴⁰ Murawiec, *Bernardyni warszawscy*, s. 33, 37, 87, 90, 119, 141-142; Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 1, s. 239-240.

⁴¹ H.E. Wyczawski, *Paweł z Łomży*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, s. 369.

Kobylinie (1547), Krakowie (1570), Radomiu (1581) i Poznaniu, gdzie spędził ostatnie lata życia. Głosił tam kazania polemiczne⁴².

Analizując kazania bernardyńskie, nasuwa się wniosek, że zakonnicy byli bardzo dobrze zorientowani w dawnej i bieżącej literaturze teologiczno-polemicznej. Zasługa w tym XVI-wiecznych bibliotekarzy zakonnych, którzy starali się, aby księżnice klasztorne były dobrze zaopatrzone. Ksiądz K. Kantak stwierdził: „Pod tym względem przewyższają wszystkie inne klasztorne, jedynie dominikańskie mogą iść z nimi w porównanie”⁴³. Świadczą o tym powstałe opracowania na temat bernardyńskich bibliotek klasztornych, których dokumentację bibliograficzno-katalogową sporządził Ryszard Żmuda⁴⁴.

W okresie szerzącej się w Polsce reformacji użyteczne dla polemiki okazały się pieśni polskie. Aby nie dopuścić wiernych do apostazji, bernardyni urządzali w swoich kościołach wystawne i ożywione śpiewem nabożeństwa, których nie praktykowali protestanci. Na kapitule prowincjalnej w Warcie w 1524 roku podjęli decyzję, że codziennie w każdym klasztorze Msza św. będzie śpiewana, a nie recytowana jak do tej pory⁴⁵. Oprócz utworów bł. Władysława z Gielniowa w języku łacińskim kierowanych do duchowieństwa i w języku polskim do wiernych słowa do pieśni układali nowi poeci, dla których śpiewanie z ludem stanowiło jedną z form katechezy⁴⁶. Był wśród nich Innocenty z Kościana (zm. 1541 w Poznaniu), którego pieśń o Dzieciątku Jezus wierni śpiewali w kościołach jeszcze w XVIII wieku⁴⁷. Utwory w języku łacińskim pisał również Fabian Orzeszkowski. Znaleziony po jego śmierci zbiór wierszy zaginął. Znane są jedynie ich fragmenty⁴⁸.

Protestanci krytycznie występowali przeciw śpiewom kościelnym praktykowanym przez bernardynów. Świadek takie przytoczył ks. K. Kantak: „Heretycy śmieją hańbić, ganić i sromocić, wszetecznie i chardzie strofować ustne w kościele Bożym i głośnie śpiewanie”⁴⁹.

⁴² Sitnik, *Catalogus Patrum ac Fratrum mortuorum in loco Posnaniensi*, s. 428; Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 1, s. 235-238, 304-305.

⁴³ Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 1, s. 241.

⁴⁴ R. Żmuda, *Stan badań bibliologicznych o bibliotekach klasztornych bernardynów w Polsce za lata 1918-2015*, w: *Wkład bernardynów w życie religijno-kulturalne Narodu Polskiego (wybrane aspekty)*, s. 318-338.

⁴⁵ Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 1, s. 213.

⁴⁶ A. Szulc, *Homo religiosus późnego średniowiecza. Bernardyński model religijności masowej*, Poznań 2007, s. 43; W. Wydra, *Władysław z Gielniowa. Z dziejów średniowiecznej poezji polskiej*, Poznań 1992, s. 107-108.

⁴⁷ H.E. Wyczawski, *Inocenty z Kościana (Innocentius a Costen)*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, s. 180; Sitnik, *Catalogus Patrum ac Fratrum mortuorum in loco Posnaniensi*, s. 422.

⁴⁸ H.E. Wyczawski, *Orzeszkowski (Nucius) Fabian*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, s. 359; Sitnik, *Catalogus Patrum ac Fratrum mortuorum in loco Posnaniensi*, s. 426.

⁴⁹ Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 1, s. 214.

Pomimo rękopiśmiennej formy pieśni polskie rozchodziły się szeroko po kraju. Wykorzystywali je w liturgii nie tylko ich propagatorzy, ale i księża diecezjalni w kościołach parafialnych⁵⁰.

Bernardyni oddziaływali na wiernych także za pośrednictwem spowiedzi. W każdym klasztorze było wyznaczonych kilku spowiedników. Czy mogli oni rozgrzeszać z herezji, trudno powiedzieć. Autorzy źródeł przypisują takie prawo zakonnikom dopiero w 1586 roku⁵¹.

Bracia mniejsi służyli również wiernym poprzez świadectwo własnego życia. Odpowiedzialność taką ponosili kwestarze. Kontakty z ludźmi poza klasztorem wykorzystywali do szerzenia nie tylko wiadomości politycznych, czego przykładem jest Mickiewiczowski ks. Robak (Jacek Soplica). W okresie reformacji „agitowali po dworach” na rzecz katolicyzmu. Stawiali się tym samym wędrownymi kaznodziejami. Według ustaw zakonnych kwestarz za gościnę miał odwdziżyć się gospodarzowi odprawieniem Mszy św. Stąd funkcję kwestarza przełożeni klasztorów powierzali zakonnikom odpowiedzialnym i ułożonym⁵².

Reformacja przyczyniła się do rozwoju kapelanii na dworach szlacheckich. Kapelani wpływali niewątpliwie na kształt religijności wiernych pozostających w zasięgu ich działań duszpasterskich. Aby przeciwstawić się kaznodziejom protestanckim, mającym swe zaplecze na dworach szlacheckich, bernardyni zrezygnowali z rygorystycznych ustaw ograniczających przebywanie zakonników poza klasztorem. Pozwoliło to rozwinąć kapelanie na dworach dobrodziejów katolików. W 1591 roku na kapitule prowincjalnej w Bydgoszczy ojcowie kapitulni opracowali odpowiednie przepisy dla kapelanów regulujące m.in. ich obecność na dworach w okresie Adwentu i Wielkiego Postu⁵³.

Zakładane przy bernardyńskich klasztorach bractwa były jedną z ówczesnych społecznych form pobożności, a także reakcją na reformację, kładącą przesadny nacisk na życie czysto wewnętrzne i ograniczającą do minimum przejawy kultu zbiorowego. Dawały one poczucie siły, a poprzez statutowe zobowiązania do uczestnictwa w liturgii uczyły aktywnego i świadomego udziału w niej. Bractwa urządzały też popularne wówczas barwne procesje – w strojach, ze sztandarami i obrazami świętych patronów oraz świecami. Przepisane praktyki ascetyczne pomagały w pracy nad sobą i przypominały o modlitwie za zmarłych. W XVI wieku bractwa funkcjonowały niemal przy każdym bernardyńskim klasztorze⁵⁴.

⁵⁰ K.J. Grudziński, A.K. Sitnik, *Bernardyni w służbie Ojczyzny, 1453-1953*, Kalwaria Zebrzydowska 2015, s. 37-38.

⁵¹ Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 1, s. 240.

⁵² Sitnik, *Bernardyni lwowscy*, s. 113.

⁵³ APBK, rkps VI-b-2, *Constitutiones provinciales in capitulo Samboriensi 1597 a patribus auditoribus examinatae certisque correctionibus per reverendum patrem Benedictum Anserinum Leopoliensem pro tunc commissarium ad capitulum hocidem destinatum et patrem Franciscum Warthensem, ministrum Provinciae electum ac per admodum venerandos patres diffinitores ac alios Provinciae patres simul congregatos emendatae ex variis infra subiectis capitulis depromptae et in ordinem redactae*, 1597, k. 23.

⁵⁴ J. Flaga, *Stowarzyszenia i bractwa religijne przy kościołach bernardyńskich do końca XVIII wieku*, w: *Pięćset pięćdziesiąt lat obecności oo. Bernardynów w Polsce (1453-2003)*, red. W.F. Murawiec,

Oczywiście największą odpowiedzialność za stan moralny zakonników i podejmowane przez nich działania ponosili prowincjałowie bernardyńscy. Na nich spoczywał również obowiązek organizacji obrony wiary katolickiej. Prowincjałowie okresu reformacji należeli do zakonników nieprzeciętnych. Systematycznie zwoływali kapituły zakonne, jeździli na kapituły generalne zakonu lub wysyłali na nie swoich delegatów, utrzymywali w klasztorach czynne życie religijne i duszpasterskie poprzez wybór odpowiednich gwardianów, kaznodziejów i spowiedników. Dbali o dyscyplinę zakonną. Żaden z nich nie skłaniał się ku protestantyzmowi, jak to miało miejsce w przypadku prowincjała franciszkanów konwentualnych Franciszka Lismaniniego (1538-1554)⁵⁵. Dzięki nim prowincja bernardyńska pomyślnie przetrwała burzę religijną, a w okresie kontreformacji stanowiła jeden z silniejszych ośrodków odnowy Kościoła katolickiego w Polsce⁵⁶.

Podsumowując, bernardyni polscy w XVI wieku byli postrzegani, także przez protestantów, jako zdecydowani obrońcy wiary i Kościoła katolickiego. Działalność tę podjęli bardzo wcześnie, bo już w latach 20. XVI wieku. Wykorzystywali w niej tradycyjne metody: kaznodziejstwo, spowiedź, liturgię, pieśń religijną, funkcje kwestarzy i kapelanów dworskich, przyklasztorne bractwa religijne. Dzięki dobremu wykształceniu teologicznemu oraz prowadzeniu życia moralnego na odpowiednim poziomie niewielu bernardynów przeszło do obozu protestanckiego. Zasluga to w znacznej mierze prowincjałów, którzy potrafili uchronić klasztory bernardyńskie przed reformacją.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie (APBK)

rkps W-27, *Annalium Polono-Seraphicorum tomus IV. continens trium conventuum, videlicet Posnaniensis, Thorunensis ac Vschovenss fundationes, progressus et res memorabiles. Archivum conventus Wschovenss seu Fraustadienss. Introductio FF. Mino-*

D.A. Muskus, Kalwaria Zebrzydowska 2006, s. 545-562; T.M. Trajdos, *Znakomita szlachta w szeregach lwowskiego Bractwa św. Bernardyna, 1462-1499*, w: *Tempus est optimus magister vitae. Prace dedykowane Ojcu Profesorowi Wiesławowi Franciszkowi Murawcowi OFM*, red. A.K. Sitnik, Kalwaria Zebrzydowska 2010, s. 93-108; A.K. Sitnik, *Bractwa przy bernardyńskim kościele św. Barbary w Przeworsku w okresie staropolskim*, „Przeworskie Studia Regionalne”, 2 (2015) s. 143-158; tenże, *Bractwa religijne i tercjarstwo zrzeszone przy bernardyńskim kościele pod wezwaniem Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny w Kole (do 1864)*, w: *Bernardyni w Kole*, Koło 2006, s. 29-49; tenże, *Bractwa religijne i tercjarstwo zrzeszone przy bernardyńskim kościele pw. świętych Bernardyna ze Sieny i Andrzeja Apostoła we Lwowie (do 1785)*, „Studia Franciszkańskie”, 16 (2006) s. 269-282.

⁵⁵ S. Napiórkowski, *Lismanin Franciszek*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 10, red. E. Ziemann, Lublin 2004, kol. 1146-1147.

⁵⁶ Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 1, s. 244-245.

- rum *Observantium ad civitatem Wschovensem (...) opera P.F. Joannis Kamiński anno 1722, 1453-1730.*
- rkps W-33, *Topographica ac chronologica conventuum Majoris Poloniae descriptio (...) opere et studio (...) Patris Augustini Ciepliński, XV-XVIII w.*
- rkps W-37, Akta różne Prowincji Wielkopolskiej Zakonu Braci Mniejszych bernardynów, XVI-XVIII w.
- rkps VI-b-2, *Constitutiones provinciales in capitulo Samboriensi 1597 a patribus auditoribus examinatae certisque correctionibus per reverendum patrem Benedictum Anserinum Leopoliensem pro tunc commissarium ad capitulum hociodem destinatum et patrem Franciscum Warthensem, ministrum Provinciae electum ac per admodum venerandos patres diffinitores ac alios Provinciae patres simul congregatos emendatae ex variis infra subiectis capitulis depromptae et in ordinem redactae, 1597.*

Biblioteka Jagiellońska

- rkps sygn. 3539, Cezary z Gostynia, *Historia tragedialis (...) inter (...) patrem (...) Benedictum (...) Benkowycz, commissarium generalem et dominos Wratislavienses in negotio Fratrum Minorum Ordinis S. Francisci Regularis Observantiae.*

Źródła drukowane

- Instructio nuntiis Capituli Cracoviensis ad Synodum a. 1551 data*, w: *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1500 usque ad annum 1795*, t. 1. *Andreae de Viencborco Zebrzydowski, episcopi Vladislaviensis et Cracoviensis epistolarum libros a. 1546-1553 continens*, red. W. Wisłocki, Cracoviae 1878, s. 485, nr 846.
- J. A. Caligarii nuntii apostolici in Polonia epistolae et acta (1578-1581)*, w: *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 4, red. L. Boratyński, Cracoviae 1915, s. 206-207, nr 114, s. 211, nr 115.
- Jan z Komorowa, *Kronika Zakonu Braci Mniejszych Obserwantów (1209-1536)*, Kalwaria Zebrzydowska 2014.
- Joannes de Komorowo, *Memoriale Ordinis Fratrum Minorum*, wyd. K. Liske, A. Lorkiewicz, w: *Monumenta Poloniae Historica*, t. 5, Lwów 1888, s. 1-418.
- Kronika klasztoru Braci Mniejszych Obserwantów, czyli Bernardynów we Wschowie, 1455-1808*, Wschowa 1971 [mps w Bibliotece Klasztoru OO. Franciszkanów we Wschowie].
- Kronika wschowskich bernardynów*, red. A. Pańczak, Wschowa 2019.
- Kroniki Bernardynów poznańskich*, oprac. S.B. Tomczak, J. Wiesiołowski, Poznań 2002.
- Relatio de ministro generali Francisco Licheto capitulum provinciale Cracoviae celebrante 21-25 Augusti 1520*, oprac. M. Bihl, „Archivum Franciscanum Historicum”, 27 (1934) s. 466-530.

Opracowania

- Barącz Sadok, *Pamiętnik zakonu WW. OO. Bernardynów w Polsce*, Lwów 1874.
- Bogdalski Czesław, *Bernardyni w Polsce 1453-1530*, t. 2. *Zakonnicy tego okresu*, Kraków 1933.
- Bruździński Andrzej, *Bernardyni w Przeworsku w okresie staropolskim*, w: *550 lat obecności oo. Bernardynów w Przeworsku (1465-2015)*, red. M.R. Gęśła, A.K. Sitnik, Kalwaria Zebrzydowska 2015, s. 63-86.
- Decot Rolf, *Mała historia reformacji w Niemczech*, Kraków 2007.

- Dokumenty papieskie dotyczące Reguły i ideału ubóstwa św. Franciszka z Asyżu do roku 1517*, Kalwaria Zebrzydowska 2017.
- Flaga Jerzy, *Stowarzyszenia i bractwa religijne przy kościołach bernardynskich do końca XVIII wieku*, w: *Pięćset pięćdziesiąt lat obecności oo. Bernardynów w Polsce (1453-2003)*, red. W.F. Murawiec, D.A. Muskus, Kalwaria Zebrzydowska 2006, s. 545-562.
- Freed John B., *Dzieje saskiej prowincji franciszkanów w XIII wieku*, w: *Zakony franciszkańskie w Polsce*, t. 1. *Franciszkanie w Polsce średniowiecznej*, cz. 1. *Franciszkanie na ziemiach polskich*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1983, s. 195-225.
- Fryc Chryzostom, Pańczak Alojzy, Szymborski Lesław, *Wczoraj i dziś franciszkanów we Wschowie. Historia, przewodnik, liturgiczna posługa w kościele klasztornym*, Wschowa 2000.
- Golichowski Norbert, *Przed nową epoką. Materiały do historii OO. Bernardynów w Polsce*, Kraków 1899.
- Golichowski Norbert, *Upominek dla czcigodnej zakonnej Braci OO. Bernardynów w Galicyi i W. Ks. Krakowskiem*, cz. 1. *Szereg prowincjałów i wykaz wypadków znacniejszych*, Lwów 1895.
- Grudziński Kajetan, Cezary z Gostynia, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, red. H.E. Wyczawski, Warszawa 1981, s. 80.
- Grudziński Kajetan, Rafał z Proszowic, w: *Hagiografia polska. Słownik bio-bibliograficzny*, t. 2, red. R. Gustaw, Poznań-Warszawa-Lublin 1972, s. 261-270.
- Grudziński Kajetan Jan, Sitnik Aleksander Krzysztof, *Bernardyni w służbie ojczyzny, 1453-1953*, Kalwaria Zebrzydowska 2015.
- Holzapfel Heribert, *Podręcznik historii Zakonu Braci Mniejszych*, cz. 1. *Historia Zakonu do podziału w roku 1517*, Kraków 2012.
- Iriarte Lázaro, *Historia franciszkanizmu*, Kraków 1998.
- Kantak Kamil, *Bernardyni polscy*, t. 1-2, Lwów 1933.
- Kantak Kamil, *Franciszkanie polscy*, t. 1. *1237-1517*, Kraków 1937.
- Konopczyński Władysław, *Dzieje Polski nowożytnej*, t. 1. *1506-1648*, Warszawa 1999.
- Kościński Konstanty, *Franciszkanie i Bernardyni w Nowem nad Wisłą. Przyczynek do historii południowego Pomorza*, Poznań 1906.
- Krawiec Józef, Lubawa, w: *Klasztory bernardynskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 184-188.
- Kumor Bolesław, *Historia Kościoła*, t. 5. *Czasy nowożytne. Rozłam w chrześcijaństwie zachodnim*, Lublin 2002.
- Lutowski Krzysztof, *Bernardyński kościół pw. św. Józefa Oblubieńca we Wschowie*, w: *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa-Leszno 2009, s. 371-386.
- Murawiec Wiesław, *Florian z Piaseczna*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, red. H.E. Wyczawski, Warszawa 1981, s. 128.
- Murawiec Wiesław, *Jakub ze Śremu*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, red. H.E. Wyczawski, Warszawa 1981, s. 183-184.
- Murawiec Wiesław Franciszek, *Bernardyni warszawscy. Dzieje klasztoru św. Anny w Warszawie, 1454-1864*, Kraków 1973.
- Murawiec Wiesław Franciszek, *Reforma potrydencka Zakonu Braci Mniejszych w Polsce (w. XVI-XVIII)*, Kalwaria Zebrzydowska 1990.
- Napiórkowski Stanisław, *Lismanin Franciszek*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 10, red. E. Ziemann, Lublin 2004, kol. 1146-1147.
- Panuś Kazimierz, *Zarys historii kaznodziejstwa w Kościele katolickim*, cz. 2. *Kaznodziejstwo w Polsce od średniowiecza do baroku*, Kraków 2001.

- Pańczak Alojzy, *Działalność rekatalizacyjna wschowskich bernardynów*, w: *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa-Leszno 2009, s. 313-336.
- Pawłowska Jolanta, *Rafał Gurowski – dobrodziej wschowskich bernardynów*, w: *Rafał hrabia Gurowski. Szkice do XVIII-wiecznego portretu szlacheckiego*, red. K. Lutowski, M. Małkus, Wschowa 2007, s. 6-32.
- Pawłowska Jolanta, *Zabiegi Hieronima Radomickiego o powrót wschowskich bernardynów do Wschowy w świetle ich kroniki*, w: *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa-Leszno 2009, s. 363-370.
- Prejs Roland, *Za Franciszkiem. Dzieje Pierwszego Zakonu Franciszkańskiego, 1209-1517*, Kraków 2011.
- Sitnik Aleksander Krzysztof, *Bernardyni lwowscy. Historia klasztoru i kościoła pod wezwaniem świętych Bernardyna ze Sieny i Andrzeja Apostoła we Lwowie, 1460-1785*, Kalwaria Zebrzydowska 2006.
- Sitnik Aleksander Krzysztof, *Bractwa przy bernardyńskim kościele św. Barbary w Przeworsku w okresie staropolskim*, „Przeworskie Studia Regionalne”, 2 (2015) s. 143-158.
- Sitnik Aleksander Krzysztof, *Bractwa religijne i tercjarstwo zrzeszone przy bernardyńskim kościele pod wezwaniem Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny w Kole (do 1864)*, w: *Bernardyni w Kole*, Koło 2006, s. 29-49.
- Sitnik Aleksander Krzysztof, *Bractwa religijne i tercjarstwo zrzeszone przy bernardyńskim kościele pw. świętych Bernardyna ze Sieny i Andrzeja Apostoła we Lwowie (do 1785)*, „Studia Franciszkańskie”, 16 (2006) s. 269-282.
- Sitnik Aleksander Krzysztof, *Catalogus Patrum ac Fratrum mortuorum in loco Posnaniensi quiescentium, 1466-1838*, „Studia Franciszkańskie”, 21 (2011) s. 413-442.
- Sitnik Aleksander Krzysztof, *Paweł z Łęczycy, bernardyn (1572-1642)*, „Studia Franciszkańskie”, 12 (2002) s. 489-580.
- Sitnik Aleksander Krzysztof, *Piśmiennictwo bernardyńskie XV-XXI wieku*, w: *Wkład bernardynów w życie religijno-kulturalne Narodu Polskiego (wybrane aspekty)*, red. C. Gniecki, A.K. Sitnik, Kalwaria Zebrzydowska 2016, s. 247-309.
- Szulc Alicja, *Homo religiosus późnego średniowiecza. Bernardyński model religijności masowej*, Poznań 2007.
- Śliwiński Eugeniusz, *Sytuacja polityczna ziemi wschowskiej w drugiej ćwierci XVII w.*, w: *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa-Leszno 2009, s. 103-112.
- Tomczak Salezy Bogumił, *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, w: *Wkład bernardynów w życie religijno-kulturalne Narodu Polskiego (wybrane aspekty)*, red. C. Gniecki, A.K. Sitnik, Kalwaria Zebrzydowska 2016, s. 27-68.
- Tomczak Salezy Bogumił, *Wschowa*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 442-446.
- Trajdos Tadeusz Marek, *Znakomita szlachta w szeregach lwowskiego Bractwa św. Bernardyna, 1462-1499*, w: *Tempus est optimus magister vitae. Prace dedykowane Ojcu Profesorowi Wiesławowi Franciszkowi Murawcowi OFM*, red. A.K. Sitnik, Kalwaria Zebrzydowska 2010, s. 93-108.
- Wieczorkowski Andrzej Mariusz, *„Boża Rola”. Staromiejski Cmentarz Ewangelicki we Wschowie w latach 1609-1630*, w: *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa-Leszno 2009, s. 225-262.

- Wójcik Zbigniew, *Historia powszechna XVI-XVII wieku*, Warszawa 1999.
- Wyczawski Hieronim Eugeniusz, *Barczewo*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 19-21.
- Wyczawski Hieronim Eugeniusz, *Gdańsk*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 65-66.
- Wyczawski Hieronim Eugeniusz, *Inocenty z Kościana (Innocentius a Costen)*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, red. H.E. Wyczawski, Warszawa 1981, s. 180.
- Wyczawski Hieronim Eugeniusz, *Krótką historia Zakonu Braci Mniejszych*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 581-631.
- Wyczawski Hieronim Eugeniusz, *Nowe*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 233-237.
- Wyczawski Hieronim Eugeniusz, *Orzeszkowski (Nucius) Fabian (1495-1575)*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, red. H.E. Wyczawski, Warszawa 1981, s. 359.
- Wyczawski Hieronim Eugeniusz, *Ostrowski Daniel (zm. po 1566)*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, red. H.E. Wyczawski, Warszawa 1981, s. 361.
- Wyczawski Hieronim Eugeniusz, *Paweł z Łomży*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, red. H.E. Wyczawski, Warszawa 1981, s. 369.
- Wyczawski Hieronim Eugeniusz, *Ramult Klemens (Klemens z Radymna) h. własnego*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, red. H.E. Wyczawski, Warszawa 1981, s. 407.
- Wyczawski Hieronim Eugeniusz, *Stanisław ze Lwowa (Leopoliensis)*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, red. H.E. Wyczawski, Warszawa 1981, s. 456-457.
- Wyczawski Hieronim Eugeniusz, *Toruń*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 381-386.
- Wydra Wiesław, *Władysław z Gielniowa. Z dziejów średniowiecznej poezji polskiej*, Poznań 1992.
- Zieliński Zygmunt, *Niemcy. Zarys dziejów*, Katowice 1998.
- Żmuda Ryszard, *Stan badań bibliologicznych o bibliotekach klasztornych bernardynów w Polsce za lata 1918-2015*, w: *Wkład bernardynów w życie religijno-kulturalne Narodu Polskiego (wybrane aspekty)*, red. C. Gniecki, A.K. Sitnik, Kalwaria Zebrzydowska 2016, s. 318-338.

**„TEN KNOBLOCH, TEN CZOSNEK, CZUJEMY GO W NOSIE”.
BERNARDYNI POLSCY A REFORMACJA W XVI WIEKU**

Streszczenie

Bernardyni polscy w XVI wieku byli postrzegani, także przez protestantów, jako zdecydowani obrońcy wiary i Kościoła katolickiego. Działalność tę podjęli bardzo wcześnie, bo już w latach 20. XVI wieku. Wykorzystywali w niej tradycyjne metody: kaznodziejstwo, spowiedź, liturgię, pieśń religijną, piastowane funkcje kwestarzy i kapelanów dworskich, organizowanie przyklasztornych bractw religijnych. Dzięki dobremu wykształceniu teologicznemu oraz prowadzeniu życia moralnego na odpowiednim poziomie jedynie trzech znanych z imienia i nazwiska bernardynów przeszło do obozu protestanckiego. Zakonnicy utracili na rzecz protestantów tylko jeden klasztor we Wschowie, a przejęli klasztory pruskie w Lubawie, Barczewie, Nowem, Gdańsku oraz Toruniu po upadłej w okresie reformacji saskiej prowincji zakonnej św. Jana Chrzciciela. W znacznej mierze jest to zasługa prowincjałów, którzy potrafili uchronić klasztory bernardyńskie przed reformacją.

Słowa kluczowe: protestanci; bernardyni; kaznodzieje; apostaci; Wschowa